

DE WEST-DUITSE SOCIOLOGIE IN DE ZELFKRITIEK

door C. J. STRAVER

Summary

After a period of a philosophically oriented sociology in Germany, West-german sociology oriented itself to new forms more adapted to the industrial society. However, it did not succeed in both saving the philosophical tradition and also reaching high levels in modern science as it is being pursued in other western countries. Because of a limited communication between scientists in this country, no new concepts have been developed and inversely this lack of generally accepted new concepts has hampered the communication process.

The west-german sociologists point to the aloofness of social scientists from society as one of their main difficulties; and this is partly caused by the lack in consensus about what it means for these people to live in this social system. The adoption of sociological systems from abroad is suggested by some students but rejected by others who want to find their way on their own.

Het vijftig-jarig jubileum van de „Deutsche Gesellschaft für Soziologie” gaf niet alleen aanleiding tot uitgebreide feestelijkheden voor de leden van een vereniging, die sinds kort haar esoterisch karakter had doorbroken, maar verleidde ook een aantal onder hen er toe om het eigen werk en dat der gehele duitse sociologie aan een kritische zelfbezinning te onderwerpen. De neerslag hiervan vinden we voornamelijk in het „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozial-psychologie”, Jaargang 1959, band 1 en 2, en voorts in H. Schelsky: „Ortsbestimmung der deutschen Soziologie” Düsseldorf-Köln, 1959. Dit laatste bevat de uitwerking van een voordracht, die Schelsky op de 14de duitse sociologendag in Berlijn 1959 zou houden maar die „aus hier nicht zu erörternden Gründen” niet gehouden werd. Een oudere kritiek is te vinden in de Deutsche Rundschau 1954, band I: W. Rothe: „Die Situation der Soziologie”.

In dit samenvattend artikel poogt schrijver dezes de balans van de verschillende feest-redenaars en andere critici samenvattend ook voor de lezers der Sociologische Gids open te leggen. Dat het niet op alle punten gelukt zal zijn om de geringe homogeniteit der duitse sociologie tot een presentabel tableau om te vormen moge de lezer vergeven, en de schuld daarvoor niet de duitse critici in de schoenen schuiven.

I. Het punt van uitgang; op weg naar een onafhankelijke sociologie

Naar men zo algemeen wil is de sociologie in Duitsland ontstaan in de tijd en in de kringen waar het kapitalisme der opstrevende burgerij zich verbond met het geheel der wetenschappelijke en kunstzinnige vorming en scholing. Het meest eigen kenmerk van de duitse sociologie in zijn oorsprong is zijn verschijning als verbinding van filosofie en economie. Deze

verbinding is al snel tot een vaste, onafscheidelijk gewaande eenheid gegroeid, die voortduurde tot een eind in de 20ste eeuw. De lijn loopt dan van Hegel, Marx en Lorenz von Stein via de historische school der staathuishoudkunde tot aan Max en Alfred Weber, Tönnies en Sombart, Simmel en von Wiese, Freyer en Spann, en tenslotte meer eenzijdig bij Mannheim en Scheler. Dit uitgangspunt is van centraal belang om de volgende kritische observaties te kunnen begrijpen. Deze eenheid heeft veel weg van een huwelijk in gemeenschap van goederen, dat eerst tot een scheiding van tafel en bed, en later tot een echtscheiding voerde, terwijl bij het uiteengaan de boedel-gemeenschap, die gevormd werd door de sociologie, bleef voortbestaan zonder dat een behoorlijke boedelbeschrijving bestond, en zonder een duidelijke omschrijving van het toekomstig beheer. Anders gezegd: de sociologie werd uitgestoten en aan haar lot overgelaten. Dienende zij eerst als algemene theorie voor de economie, thans ontwikkelde de laatste haar eigen modellen voor het verklaren van de economische aspecten der werkelijkheid. Sinds de economie geen historiserende wetenschap meer wilde zijn, vond zij haar heil in het opstellen van korrelaties over geld- en goederencirculatie e.d. en betrok haar modellen niet meer op het bredere kader van het sociale handelen. Ook de filosofie wilde voor haar denkproductie niet meer van sociologisch ervaringsmateriaal voorzien worden. Voorzover zij niet volhardde in haar methodologische problemen i.v.m. het wetenschapsbedrijf in het algemeen, wendde zij zich meer tot de nieuwe psychologische verworvenheden, die de beschouwing meer in de „diepte” voerden of minstens aan de introspectie en later aan een existentiële analyse verwant geacht konden worden. Het los raken uit de beide oudere wetenschappen, waarin zij eerst vervlochten was geweest gaat in Duitsland gepaard met de zg. strijd over de waarde-oordelen. Aan de hand van deze strijd kan men de ontwikkeling der duitse sociologie voor een belangrijk deel adstrueren, wanneer men haar plaats in samenhang tot de maatschappij er in betreft. Zij is te zien als symptoom van een worsteling om bevrijding.

In de tijd dat deze scheiding zich voltrok, had er tussen de verschillende vertegenwoordigers der sociale wetenschappen een harde strijd plaats; daarbij ging het om een bepaling van de plaats en positie der sociologie los van en tegenover de beide andere wetenschappen, alsmede haar verhouding tot de werkelijkheid. Vanuit de constellatie van het duitse geestesleven op dat moment werd deze strijd op de spits gedreven in de tegenstelling die bekend staat als de strijd om de waardevrijheid in de sociologie. Aan de ene kant stond hier de groep die een enge verbinding tussen staathuishoudkunde en sociologie wilde

volhouden: in een groot vertrouwen op een groeiende harmonieuze integratie van de maatschappij was het geheel der sociale wetenschappen geroepen om deze vooruitgang wetenschappelijk vast te stellen en daadwerkelijk te dienen. Tegenover deze invloed van Schmoller, Goldscheid e.a. stelde Max Weber de onverzoenlijkheid der klassentegenstellingen; hij verwachtte een dusdanig verbitterde strijd tussen niet te verenigen waarde-ordeningen, dat de wetenschap zich daar maar beter buiten kon houden, want een wetenschappelijk te funderen compromis was toch niet mogelijk. In deze constellatie had de sociale wetenschap een veel beperktere taak, kon zich dan ook meer tot deelgebieden wenden, en diende voor alles door zakelijkheid gekenmerkt te worden. Een begin diende hiertoe gemaakt te worden door een zuiver omlijnen van het object van het sociale onderzoek en een vaststellen der methode. Dit betekende een verzelfstandigen der sociologie in de richting van sociaal onderzoek. Voor alles echter wilde Weber de ethische waarden redden voor een nieuwe dogmatisering, en wilde de beslissingsvrijheid aan het individu laten. Naar onze huidige formulering scheidde hij de rol van de staatsburger van die van de wetenschapsman: als socioloog neemt men de doelstellingen der praktijk aan en zoekt alleen naar het objectief aanwijzen der middelen en consequenties van het na te streven doel. Dit is alleen aanvaardbaar als het onverschillig laat dat de onderzoeken ook vooruitzienbare praktische gevolgen dienen. Wat Weber voor onmogelijk hield: het dooreenlopen en de verstrengeling der klassenbelangen kan op het huidige moment wellicht de basis gaan vormen van een nieuwe sociale verantwoordelijkheid van de socioloog. Deze visie op Weber, naar de uiteenzetting van von Ferber, geeft ook de jongste phase aan de in de ontwikkeling der duitse sociologie; althans naar één der waarderende zelfkritieken.

Voordat de duitse sociologie tot deze gedachtengang kon komen vond er eerst nog enkele malen een wisseling van standpunt plaats: Weber verloor het pleit op de duitse sociologendagen: o.l.v. Goldscheid werd Weber's oorspronkelijke eis der waardevrijheid, in 1919 geformuleerd, in dier voege gemodificeerd dat men „er mee werken kon”, wat Weber aanleiding gaf zich uit de vereniging terug te trekken. Maar ook dit veranderde weer en in de 20-er jaren ging Weber posthuum de strijd winnen. In die tijd werd de duitse sociologische vereniging, op voordracht van Tönnies en Sombart, omgevormd tot een esoterische club met ballotage en numerus clausus, wat eerst in 1956 veranderd werd!

Geleidelijk op de vlucht voor de toenemende rationalisering en bureaucratisering, evenals voor de toenemende manipuleerbaarheid van de maatschappij stelt de sociologie zich in haar waar-

de-vrijheid bij haar onderzoek voortaan op een archimedisch punt buiten de wereld. Door de wereld als het ware te beschouwen vanuit een planetarisch station, waarin men de waarden als hoge kostbaarheden wil redden, raakt men steeds meer verwijderd van de problemen van alledag en van de industriële maatschappij. Dit maakte uiteindelijk de overwinning van Weber tot een Pyrrhus-overwinning.

Hoever men van de feitelijke gebeurtenissen van alledag afraakte, moge blijken uit een gesprek tussen Karl Mannheim, die toch d.m.v. zijn sociologie tot een wetenschappelijke politiek wilde komen, met Heinz Mauss in januari 1933, waarin Mannheim te kennen gaf dat het nazi-spoek naar zijn mening in hooguit twee maanden weggevaagd zou zijn, en schrok toen Mauss hem verzekerde dat men van geluk zou kunnen spreken als het met twee jaar voorbij zou zijn. Het zou irrealistisch zijn te menen dat dit verwijderd raken van de realiteit veroorzaakt is door de strijd tegen de waarde-oordelen; de extreme gevolgen moeten eerder begrepen worden in het bredere kader van de maatschappelijke situatie en van het duitse denken, waardoor zowel de felle waardenstrijd als het losraken van de werkelijkheid begrijpelijk worden. Het is niet toevallig dat Weber het pleit wint in de chaotische tijd na de eerste wereldoorlog, zoals er ook verbanden zijn tussen de tegenstelling Weber-Schmoller met tegenstellingen in het politieke denken: liberalisme contra (katheder)-socialisme. Uiteindelijk is de waardenstrijd een symptoom, en wel van het verbrokken cultuurbeeld waarin men leefde, en waar de nodige samenhang ontbrak om tot een discussie over de werkelijkheid en de praktijk te komen. In zijn beschouwingen over de winst der gedwongen emigratie zal König dan ook speciaal vermelden dat de emigranten, die in contact kwamen met een meer gesloten cultuurbeeld snel hun wereldvreemdheid en praktische afzijdigheid verloren. De verbinding economie en sociologie is een ander symptoom van hetzelfde tasten naar een gesloten ontwikkeling die ontbreekt, nl. op sociaal-economisch terrein. Zeer opvallend is echter dat geen der auteurs in hun beschouwingen het element der feodale en autoritaire structuur van Duitsland als zodanig als verklarende factor opneemt, ofschoon het voortdurend uit de door hen meegedeelde gegevens naar voren springt; het autoritaire wordt zelfs uitdrukkelijk en alleen aan de nazi-tijd verbonden. Hier lijkt een verschil te bestaan tussen de zelf-opvatting der Duitsers en visies uit het buitenland. De wél geconstateerde levensvreemdheid zou men immers wel degelijk met een overgeleverd patroon van sociale verhoudingen naar feodaal model in verband kunnen brengen. Nog voor de huidige bezoeker van Duitsland valt dit patroon van verhoudingen op, ook als men pogingen der jeugdigen zich hier-

van enigszins vrij te maken, in aanmerking neemt. Wel wordt de levensvreemdheid door de aangehaalde auteurs in de aangegeven beschouwingen verbonden, impliciet althans, met een tendens tot het formeren van ondoorzichtige globale voorstellingen, die wij „mythen” zouden noemen. Desondanks blijft deze zelfkritiek bij hoogst vage aanduidingen over een onderaards verband dat er zou bestaan tussen „Marx, het filosofisch marxisme, het existentialisme en bepaalde trekken van het nationaal-socialisme”. Iedere nadere omschrijving ontbreekt, evenals enig onderzoek over de „konstellationssoziologische” achtergronden van deze duitse denkvormen. Dit is des te meer te betreuren waar de auteurs die hierover spreken — vooral König en Schelsky — hun beschouwingen over de na-oorlogse vernieuwingen juist verbinden aan een waargenomen stellingname in Duitsland tegen het ideologisch gerichte denken. De indruk van schrijver dezes is dat het sociale omgangspatroon van „Höflichkeit” en „Rücksichtslosigkeit” tegelijkertijd in veel mindere mate voor de Duitsers in de zelfreflectie tot een probleem geworden is, dan wij van buiten af voor vanzelfsprekend zouden houden.

II. Het democratisch experiment en de zelfstandige sociologie

In de tijd na de eerste wereldoorlog ontwikkelden zich in Duitsland enkele „scholen” in de sociologie waarvan, zoals bekend, de formele sociologie der Kölner school er één vormde. Daar poogde men „de van alle historische verandering onafhankelijke, laatste sociale feiten, krachten en vormen vast te stellen, die uit de natuur van het menselijk samenleven zelf volgen”, alsmede typen van menselijk samenleven te bestuderen zoals deze voor empirisch onderzoek toegankelijk zijn. Een geheel ander standpunt werd ingenomen door het te Frankfurt am Main gevestigde „Institut für Soziologie und Sozialforschung”, waar een enge verbinding tussen economie en sociologie bestond. Oppenheimer is de meest belangrijke vertegenwoordiger van deze verbinding, die het kenmerk blijft van de Weimar-tijd. Naast deze verbinding met de economie gaf het instituut vanaf het begin ruimte voor sociaal-psychologisch onderzoek. Dit instituut maakte er geen geheim van dat het politiek geïnteresseerd was, al was het niet gelieerd aan een partij. De traditie van het instituut was op Hegel, Marx en Freud georiënteerd, op de grote burgerlijke filosofen en op de kritische voortzetting van hun werk; zij hield een bevrijdende verandering van de sociale levensomstandigheden en van de menselijke verhoudingen voor mogelijk. Het ging hen niet alleen om de affirmatie, maar ook om de verwerkelijking van verstand, vrijheid, kennis en geluk. Dat door deze school de ban van het wereldvreemde denken niet te niet werd gedaan in Duits-

land mag samenhangen met het feit dat haar achtergronden niet in algemene kringen gedeeld werden; terwijl hier enerzijds de verbanning door de nazi's en anderzijds de algemene oorzaken voor het verzwakken der duitse sociologie meegespeeld zullen hebben. Als derde school was er de cultuur-sociologische richting te Heidelberg. Voor Alfred Weber geldt dat de oordelen over de cultuur alleen te verstaan zijn voor wie dezelfde waarden huldigt. Naast deze drie is er dan een brede stroom van sociaal-filosofisch denken, waaruit de duitse sociologie was ontstaan — nl. uit Hegels „Lehre der Sittlichkeit”, Rechtsfilosofie deel III —, en welke stroom in de duitse sociologie steeds present gebleven was, en bij Scheler en Mannheim duidelijk aan de oppervlakte trad. Nog sterker vindt men haar bij Theodor Litt, die voor zijn „Individuum und Gesellschaft” terug gaat op de „Volksgeist” en op Herder en de Romantiek. Dan spreekt het ook zeer sterk bij Spann, die zich vooral tegen de massa-democratie keert, en verder bij Ludwig Stein, bij Johann Plenge en vooral bij Freyer, die de „Führer” werd van de duitse vereniging voor sociologie vanaf 1933 (maar die nog zo verstandig zal blijken om de activiteiten der vereniging stil te leggen). Opvallend in de laatste periode vóór 1933 is het steeds meer neigen tot aktivisme; iets waartoe de totale verdenking van ideologie, die — sinds Mannheim — op alle denken rustte, wel moest voeren.

III. Schoorvoetend op concrete paden

In 1929 neemt de pruisische landdag het besluit om aan alle hogescholen de oprichting van leerstoelen in de sociologie te bevorderen. In feite volgden slechts enkele benoemingen. Bovendien was, in tegenstelling tot tegenwoordig, de systematische algemene theorie hoofdzaak, en dit nog voorzover de sociologie niet als een middel van de kennis-theorie gebruikt werd of eenvoudig cultuurgeschiedenis was. Sociografisch werk gold wel als nuttig, maar als iets van tweede rang. In deze tijd komt het eerste bericht over de amerikaanse sociologie, en wel door een artikel van Andreas Walther in 1928, waarvan men in 1932 begint te merken dat het doorgedrongen is. In 1936 verschijnt nog van Andreas Walther — vóór zijn overgang tot de nazi-ideologie — „Neue Wege zur Grosstadtsanierung” naar het voorbeeld der school van Chicago. Er zijn nog enkele empirisch gerichte werken in de nazi-tijd, o.a. over het Ruhr-gebied, welke studies onder de titel „Volkskunde” uitgegeven konden worden, maar voor de latere tijd hebben deze studies nauwelijks invloed op de ontwikkeling uitgeoefend. De duitse sociologie bleef vooreerst bij haar opvatting van de sociologie en die was sterk theoretisch ge-

kleurd, zozeer zelfs dat Geiger's kritiek op de rassenleer in 1932 „Erbpflege" niet werd opgemerkt, al beweerde iedereen politiek sterk geïnteresseerd te zijn. Ook een ander werk van Geiger „Die soziale Schichtung des deutschen Volkes", waarin hij met statistisch materiaal aantoonde dat, naast de verarmde oude middenstand, vooral de labiele elementen der z.g. nieuwe middenstand bijzonder kwetsbaar zouden blijken t.o.v. de nazi-ideologie, bleef buiten de interesse der vakpers.

IV. Een breuk in de ontwikkeling?

In hoeverre nu eigenlijk het nazi-tijdperk met de verjaging van meer dan de helft der professoren uit de sociale wetenschappen werkelijk een ontwikkeling steil onderbroken heeft, is nog de vraag. Reeds van de strijd om de waardeoordelen geldt dat de grote strijdpunten, waaraan zij ontbrandde, in later tijd niet meer bestonden. Iets soortgelijks geldt voor de gehele duitse sociologie der 20-er jaren, die naar het oordeel van Schelsky, eenvoudig aan het eind gekomen was van hetgeen zij te zeggen had: enerzijds steriel geworden in een voortdurende methodenstrijd, waarbij het inhoudelijke tenslotte verwaarloosd was, en anderzijds ontspoord in overspannen synthesen, die buiten de werkelijkheid voerden, of ook wel in puur historische beschouwingen tijdens de nazi-tijd. Wanneer werkelijk de duitse sociologie van die tijd nog volop bloeiend was geweest, zouden de gedwongen emigranten, onder wie mede van de grootste duitse sociologen der 20-er jaren, veel meer uitgedragen hebben dan feitelijk gebeurd is. De emigranten hebben echter slechts voor een deel hun werk voortgezet op de oude voet. Zo verschenen Elias' „Ueber den Prozess der Zivilisation", Plessner's „Das Schicksal des deutschen Volkes im Ausgang seiner bürgerlichen Epoche" (1933), Horkheimer, „Studien über Autorität und Familie" (1936), Mannheim: „Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus" (1935), König, „Macchiavelli" (1940). Maar na deze eerste golf van publicaties, die nog in de voorafgaande jaren was voorbereid, volgde langzamerhand een omvorming, het duidelijkst bij Mannheim en König. De emigranten naar de U.S.A. werden hoofdzakelijk vertalers of docenten voor de geschiedenis der filosofie of sociologie, en deden als zodanig nuttig werk, maar een leidende rol hebben zij daar niet gespeeld, en ook hebben zij geen publikaties geleverd die boven het Amerikaanse niveau uitkwamen. Zeker moet hiervoor ook de aanpassingssituatie verantwoordelijk worden gesteld: de emigrant blijft staan op het culturele niveau van het moment dat hij zijn land verlaat. Opvallend is echter dat geen van deze emigranten er toe bijgedragen heeft om in de U.S.A. een duidelijk inzicht in Max Weber's werk

te wekken: nog steeds meent men daar dat Weber twee soorten bureaucratie onderscheidt, terwijl hij er duidelijk drie kent; de emigranten wezen niet op het verschil in methodisch uitgangspunt tussen Weber en de onderzoekers in de U.S.A.: waar Weber van neo-kantiaanse methodologische vragen uitgaat en wil „verstehen”, terwijl de Amerikaanse onderzoekers uitgaan van positivistische vooronderstellingen en behavioristisch willen observeren. Enkele uitzonderingen van emigranten zijn er die in het nieuwe land zeer goede prestaties verricht hebben, zoals vooral Lazarsfeld, Jahoda, Fromm e.a., ten dele werkend op sociaal-psychologisch terrein en de wetenschappelijke methodologie van hun gastheren in hoge mate overnemend.

Meer in een eigen klimaat werkten de emigranten die in Europa bleven, en die ten dele ieder afgezonderd op een eigen plaats werkten en zeer veel in den vreemde leerden, ten dele ook zich aansloten bij de groep die in Parijs werkte als voortzetting van het instituut van Frankfurt, tot zij ook daar werden verdreven. In Parijs werkten een aantal van de bekendste sociologen samen, zoals Adorno, Lazarsfeld, Fromm, Horkheimer, Pollock; als verdere medewerkers kunnen worden genoemd: Paul Tillich, Karl Löwith, Bernard Groethuysen, Paul Honigsheim, Ferdinand Tönnies etc. in samenwerking met verschillende buitenlandse collegae.

Een algemene relativering t.o.v. de culturele verworvenheden van het moederland begon door te dringen. Eenmaal in het buitenland merkten sommige auteurs dat verschillende, door hen gestelde problemen, in het buitenland al veel vroeger en duidelijker geformuleerd waren, bijv. door mannen als Durkheim en Levy-Brühl. Men ontdekte dat er een typisch Duitse versie van Marx bestond, en men werd opmerkzaam op de niet-Marxistische aspecten van het socialisme. Mannheim merkte dat zijn vele onduidelijkheden wel te wijten waren aan zijn afhankelijkheid van Marx en zijn typisch Duitse filosofische achtergrond. Geiger leerde van de Deen Svend Ranulf dat zijn fenomenologische beschouwingen meer het karakter hadden van ongecontroleerde inducties dan van uitgezuiverde analyses. Men merkte dat de grote voorsprong van de Duitse wetenschap boven de buitenlandse eenvoudig niet bestond. Ze leerden ook ontdekken hoe een gehele ontwikkeling in Duitsland mede gedragen werd door typisch Duitse vormen van denken, die een gemeenschappelijke geestelijke achtergrond hadden en die in alle takken van wetenschap aan de oppervlakte kwamen; en ze leerden begrijpen dat de buitenlanders nogal afwijzend tegenover dit typisch Duitse denken moesten staan, ook al kwamen ze toevallig in contact met iemand die persoonlijk met de nazi-ideologie niets te maken had. Deze ontdekkingen beginnen in de huidige tijd eerst langzaam in hun uit-

werkingen zichtbaar te worden en verklaren mede de veranderingen in de richting van verzakelijking en afkeer van elke ideologie, die de huidige duitse sociologie kenmerken.

V. Opbouw vanuit de puinhopen

Om deze verschillende redenen is het dan ook niet juist en volledig wanneer men zegt dat de duitse sociologie na 1945 „bruchlos” aan zijn verleden poogde aan te knopen, ook al gebeurde dit hier en daar wel; de heropricting van de duitse vereniging voor sociologie in 1946 door von Wiese, in contact met amerikaanse collega's en het sterk ethisch gekleurde program van de eerste bijeenkomst zijn nog geen aanwijzing voor die stelling. Daarvoor was dit begin te veel geïnspireerd door de aanwezigheid der vreemde machten, die op re-educatie aandrongen. Wel werd na enige tijd een sterke tendens tot restauratie zichtbaar, die echter betrekking had op alle terreinen des levens in Duitsland, en wel verklaard moet worden uit de algemene verwarring en het zoeken naar een houvast en naar orde, en minder een verschijnsel is, waarmee de sociologie als empirische wetenschap behept is. Er is duidelijk een sterk restauratieve werking van de levenssituatie uitgegaan op het sociaal-ordenende denken en indirect op de sociologie. Men heeft na 1945 evenzeer het kapitalisme hersteld als het proletariaat. De wanorde was te groot dan dat men er aanstonds nieuwe aanknopingspunten in zou kunnen vinden om een andere weg in te slaan. Bovendien voelde men zich van alle kanten bedrogen en verraden. Als er ooit een „totaler Ideologie-Verdacht” is geweest, dan was het in Duitsland na de oorlog. Voor een sociaal-ordenend denken dat met „grote gedachten” kwam, bestond bij de meerderheid der bevolking alleen afweer of skepsis, in ieder geval zou het aanstonds als ideologie worden gedoodverfd. Het andere deel der bevolking, dat zozeer in ideologisch denken geschoold was, dat ze dit denken niet aanstonds — zo ooit — kon of wilde verlaten, kreeg weinig kans openlijk enig geluid te laten horen. Of er een nieuw sociaal systeem van denkvormen door een minderheid dan wel door een meerderheid aan de rest werd opgedrongen kan in het midden blijven, zeker is dat de aanwezigheid der vreemde machten ertoe bijdroeg definitief het ideologisch standpunt als voorbij te bestempelen. Dat wil niet zeggen dat de algemene structuur van het duitse denken op slag veranderd was. De behoefte aan een begripen van de sociale wereld in zijn totale samenhang kon wel een tijdje geheel en al overspoeld zijn, in de algemene vorming die iedereen ontvangen had blijft het aanwezig. Alleen was dit verlangen nu georiënteerd op een verklaring van de situatie in begrippen die „ideologie-neu-

tral" konden heten. De tendens werd merkbaar om zich te beperken tot die zakelijke uitgangspunten, die door de ideologiën heen hun vastheid zouden kunnen bewijzen. Dit verlangen naar concrete en zakelijke aanknopingspunten is zichtbaar in de energie waarmee men zich op de ontwikkeling van de industrie wierp. Opmerkelijk is ook de geestelijke activiteit der eerste jongere generaties na 1945 en hun inspanning om tot klare begrippen en voorstellingen te komen over hun jongste verleden, waarmee zij wilden afrekenen.

Toch moet men zich niet voorstellen dat deze sociale orde en de veranderingen daarin ook direct en onmiddellijk hun weerslag vonden in de sociologie. Het reeds spoedig in de sociologie zichtbaar wordende feit van het onzeker rondtasten naar een methodisch uitgangspunt en daarnaast de onvolledigheid en halfheid waarmee men de buitenlandse sociologie overnam tonen aan dat er méér factoren meespeelden. Naast de veranderde maatschappelijke en sociale situatie zijn immers nog te onderscheiden de ontwikkelingen, die de verschillende duitse sociologen intussen hadden doorgemaakt en die onderling nogal verschilden, en vervolgens de innerlijke ontwikkeling van de sociologie als wetenschap tot aan 1945, een ontwikkeling waarin deze sociologen goeddeels gevormd waren.

Uit het voorafgaande overzicht zal het duidelijk zijn, dat er een ontwikkeling had plaats gevonden in de positie die de sociologie als wetenschap van en zelfbezinning óp de sociale werkelijkheid innam, waarmee een ontwikkeling in de inhoudelijke thema's van het sociologisch denken gepaard ging. Het zich wenden tot de concrete „Volkskunde” enerzijds en de vlucht voor de realiteit in historische of methodologische kritieken in de nazi-tijd zijn mede daardoor begrijpelijk: men voelde impliciet dat de tijd der oude, alomspannende thesen, voorbij was. De profetieën voerden immers tot niets: niet tot een verandering der sociale werkelijkheid, en niet tot een volledig begrijpen er van. De hiermee gegeven mogelijkheid tot ontwikkeling kreeg een goede stoot door de sociale gebeurtenissen, waartoe óók de gedwongen emigratie behoorde, naast de harde tijd in Duitsland zelf na 1945. Die emigranten hadden al wat vroeger ontdekt dat men de ivoren toren moest verlaten als men wilde leven. Daarnaast wekte dit gedwongen emigreren dusdanig hun emotionaliteit dat ze zich ook als socioloog gingen afvragen wat er eigenlijk met hen plaats vond en wat daar wel de oorzaak van was. Aan deze kritische distantie dankt de sociologie de hoogst belangrijke bijdragen over de „authoritarian personality”. Hierover publiceerden een aantal van de grootsten der duitse sociologen in de emigratie en stimuleerden daarmee de internationale discussie tot de huidige tijd toe. Een belangrijke bijdrage werd hiertoe met name gele-

verd door de groep die met het Instituut van Frankfurt gelieerd waren; ook zonder gedwongen emigratie zou deze groep waarschijnlijk tot verwante publicaties gekomen zijn, omdat zij door hun politieke affiniteiten met bepaalde vormen van het socialistisch gerichte denken, reeds een eigen standpunt en daarmee een kritische distantie tot de N.S.-ideologie bezaten. Vervolgens leerden de emigranten veel door de schok van de ontdekking dat hun eigen wetenschappelijke verworvenheden maar relatief waren t.o.v. het buitenland en kwamen daardoor open te staan voor nieuwe methoden. Op deze pijlers van de gebleken ontoereikendheid van het eigen sociale denken en de nieuwe kennisgeving met buitenlandse methoden, kon nu het gewekte verlangen naar meer realiteitsbewustzijn zich gaan ontwikkelen in de richting van een bewuste receptie van het empirische denken. De emigranten voelden dat er in Duitsland méér verbonden was met de N.S.-praktijk dan alleen een toevallige historische konstellatie. Hun eigen denken was mede in het geding. Niet alleen door afzijdig te blijven t.o.v. de sociale werkelijkheid maar ook door hun meedoen aan de ideeën-vorming hadden zij bijgedragen in de gehele duitse ontwikkeling, die gekenmerkt werd door onklarheid en mythevorming, overigens naast een aantal positieve elementen. Het zich trachten te oriënteren op nieuwe denkvormen, die meer klarheid brengen, voert tot de empirie, maar ook tot de vraag van de verhouding tot de sociale praktijk. Als een der verworvenheden van de nieuwe tijd, speciaal van de gedwongen emigratie, blijkt ook dat de emigranten de ervaring opdeden dat er een onvermijdelijke koppeling bestaat tussen zakelijk en theoretisch onderzoek enerzijds en actief of pragmatisch optreden anderzijds. De diepe kloof bij alle Duitsers tussen wetenschap en praktijk, die onder meer tot uitdrukking komt in de negatieve waardering van alle administratieve en pragmatische onderzoekingen, is bij de emigrant snel minder geworden, toen zij, zoals boven reeds aangestipt, geconfronteerd werden met een veel meer gesloten cultuurbeeld elders.

VI. De nieuwe empirische wetenschap

Ons gaat het er thans om aan te duiden, waarop dit nieuwe streven naar contact met de empirie rustte. In de hierna volgende tekening van verschillende standpunten zal het duidelijker worden dat er niet alleen graden zijn in dit verlangen naar zakelijke klarheid, maar dat hier ook verschillen zijn in opvatting, naar gelang men meer en volledig wil aansluiten bij de voortreffelijk geachte ontwikkeling in het buitenland, dan wel dat men bepaalde als positief geziene elementen uit de eigen traditie wil behouden. Vertegenwoordigers van dit laatste zijn dan —

geenszins merkwaardig — Schelsky, die in Duitsland gebleven is tijdens de N.S. tijd en Adorno die verbonden was met de sterke en nog levende traditie van het frankfurtse instituut.

Voor Adorno kan het volgende als samenvatting van zijn visie gelden: Sinds Simmel en Freud, zo zegt hij, is de psychologie volkomen vertrouwd met het inzicht, dat de beknoptheid en raakheid van onze kennis der objecten, die — net als de maatschappij — alleen maar via het subjectieve tot ons komen, toeneemt naar mate we dit subjectieve aandeel in het kennen zijn plaats geven. De sociale wetenschappen hebben zich echter met dit inzicht nog niet vertrouwd gemaakt. Dit duidt al aan, dat de sociologie op een verkeerde weg is: Max Weber wilde de maatschappij nog „inne werden”, haar „verstehen”, terwijl de nieuwe sociologie zich daardoor kenmerkt dat zij zich afgesplitst heeft van de filosofie. Er ligt dan een overeenkomst tussen het ondoorzichtige van het empirische kennen en een opvatting over de maatschappij als collectieve dwang en collectieve regel, als iets wat zich over de hoofden der mensen heen doorzet (Durkheim). Maar deze voortgaande arbeidsverdeling ten koste van de metafysische totaliteit die doorschouwd dient te worden, wordt door de schaduw van een degeneratie-proces begeleid.

Met het methodisch losmaken immers vindt er vervolgens ook een inhoudelijk losmaken plaats, waarbij de sociologie losgemaakt wordt van economische en psychologische gegevens, die zijn dragende fundamenten zijn; daarmee wordt de sociologie tot een fetisjisme van de tussenmenselijke betrekkingen. Maar het is niet mogelijk een groep zo te organiseren dat ze zonder wrijvingen verloopt, wanneer men bij dit organiseren geen acht slaat op het inhoudelijke dat in de groep aanwezig is. En dit inhoudelijke is niet de subject — subject — relatie, maar dat zijn de objectieve condities van zijn bestaan, alsmede de instituties. De samenhang echter die er thans is tussen empirisch-positivistische neigingen, het praktisch gerichte functionalisme i.v.m. de administratieve doeleinden, en het gelaten zich laten ordenen onder de overmacht van de bestaande verhoudingen wordt het duidelijkst in de industriële sociologie, die nu zo'n grote vlucht heeft genomen: de grote sociale vraag in de maatschappij is thans geworden tot een kwestie van human relations in het bedrijf. Wat er nu gebeurt is alleen maar een oriëntering op de U.S.A. en een verloochening van de eigen traditie. De „gesamtgesellschaftliche” beschouwingen zijn nergens meer te vinden.

Men wenst kennelijk een eigen gebied van objecten voor de sociologie, welk gebied dan geheel afgescheiden dient te zijn van de andere vakken. Dan ontstaat er een definitie van bv. het bedrijf alsof de objectieve gestalte van het arbeidsproces en het karak-

ter van zakelijke en handelbare waar met het leven der arbeiders niets te maken heeft. Een scheiding treedt dan op tussen bedrijfs-sociologie en bedrijfseconomie, en object van de bedrijfs-sociologie wordt dan het gedrag des arbeiders voorzover niet onmiddellijk door het bedrijfsdoel bepaald (formulering van König). Net alsof de spanning tussen bedrijf en maatschappij niet juist voorkomt uit echte bedrijfselementen, zoals het op winst gerichte opvoeren van de produktiviteit, i.p.v. uit een of andere onderlinge menselijke betrekking die te scheiden zou zijn van het economische proces. De sociologie moet zich met de werkelijke problemen bezig houden, niet met de restprodukten ervan!

Waar Adorno zich tegen keert is, dat „feiten” als laatste en eigenlijke rechtsbronnen van het wetenschappelijk kennen worden gepresenteerd, terwijl ze alleen maar als uitdrukking van een maatschappelijke totaliteit te verstaan zijn. Maar in plaats van zich rekenschap te geven van dit hulpmiddel-karakter van de zg. feiten en zich daardoor de laten leiden, wordt de totaliteit, waarheen de feiten moeten verwijzen, eenvoudig maar aangenomen, om vervolgens in hoge mate van haar te abstraheren. En men komt dan zodoende tot een puur registreren, iets dat hooguit van nut is voor de voorspelbaarheid van het sociale handelen.

Wanneer we hiertegenover nu eerst de wetenschapsopvatting van König plaatsen, ziet men het verschil in huidig standpunt en het verschil in oriënteringspunt op een korter of langer verleden: König prijst bv. de deense socioloog Svend Ranulf, die een werkelijke onderzoeker op het gebied der „Wissenssoziologie” moet heten, maar die van filosofische en epistemologische vragen afziet en zich beperkt tot de analyse van korrelaties. König prijst de ontwikkeling van Geiger omdat hij in Upsala leerde zich af te keren van de „alluring theories without any foundation in facts”. König bedoelt hiermede: „daarvoor in de plaats ontdekte hij de vooruitgang van de natuurwetenschap als methode voor alle wetenschappen”. En de winst voor König van de emigratie is, dat zoveel emigranten geleerd hebben zich af te wenden van het gehele duitse geestesleven, dat zo zeer bijgedragen had om de nationaal-socialistische ideologie mogelijk te maken. Wat König echter verzuimt, is om in dit verband aan te geven wat dan het eigene is van dit duitse denken in tegenstelling tot het denken van buitenlandse sociologen. König gaat niet concreet in op de vraag van de verhouding van het singuliere tot het algemene in het wetenschappelijk denken en de waarde van de algemene theorievorming, zoals deze gehele probleemreeks wèl glashelder uiteen werd gezet door prof. K. Kuypers op de vergadering der „Nederlandse vereniging voor Sociologie” in mei 1960. Daar bleek hoezeer het duitse denken een eigen ontwikkeling heeft door de sterke invloed van het zg. historicisme en door de tendens om het

singuliere en bijzondere te zien als het strikt onherhaalbare, terwijl het singuliere in andere westerse landen — in het voetspoor van Aristoteles en Bacon! — alleen de betekenis heeft van materiaal voor het formuleren van algemene stellingen. Op welke wijze deze geesteswetenschappelijke tendens in de wetenschapsbeoefening zich kon verbinden met het romantisch denken, dat ook „het volk” als een onherhaalbaar individu ging opvatten, wordt door de geciteerde schrijvers geen van allen ook maar aangeduid. Daarom kan men zeggen, dat deze zelfkritische beschouwingen toch weer gekenmerkt zijn door het voortbrengen van hetzelfde globaliserende, niet in concrete details tredende werk, dat deze zelfde critici aan de hele duitse sociologie als gemis verwijten. Anders gezegd: ook deze zelfkritiek blijft soms niet veel meer dan een verzameling kreten i.p.v. een constructieve bijdrage aan een voortgaande ontwikkeling in de sociologie. De enige die een serieuze poging hiertoe doet is Schelsky in zijn genoemd boekje. Het is werkelijk of de duitse sociologen deze diepborende critische activiteiten moe zijn. Niet voor niets volgde er tijdens de laatste jaarvergadering der duitse vereniging voor sociologie nagenoeg geen discussie meer op de algemene voordrachten en was de aandacht geheel verschoven tot een — beperkte — discussie in de vakcommissies waar concrete onderzoekingsresultaten besproken werden. Het is jammer dat door deze wijze van aanpak door de duitse critici nog weinig gebeurde om te bereiken wat men bereiken wilde. Het is alsof er in de zelfbezinning lacunes zijn, die de duitse situatie sprekender illustreren dan de wel aangevoerde beschouwingen.

Wat König zegt te beogen is enerzijds en vooreerst een meer reëel en zakelijk denken. Die vormen van het fenomenologisch denken, die i.p.v. zakelijke samenhangen zichtbaar te maken alleen maar aan een hoogst subjectieve inductie een kans geven — wat König voor de fenomenologie tout court aanziet — moeten evenzeer verdwijnen als de vormen van interpretatie die geen analyses van bij de analyse passende feiten zijn. En voorts wil hij vooral tot positieve resultaten komen.

Nadat men zich van de culturele „vanzelfsprekendheden” en het daarbij passende provincialisme heeft ontdaan, ontdekt men pas de moeilijkheden om tot de definitie van constanten in het menselijke gedrag te komen, en dit is het eigenlijke probleem der sociologie. Deze heeft immers tot doel om het menselijk-maatschappelijk bestaan te begrijpen in „planetarisch perspectief”. Noodgedwongen zou König echter door dit planetarisch perspectief wel eens kunnen ontdekken, dat de sociologie dan beperkt blijft tot zulke algemeenheden over het menselijk samenleven, dat ze iedere lezer volkomen onbevredigd naar huis sturen: als men de mens zou moeten herleiden tot dat wat alle mensen

gemeen hebben, zouden we wel eens het gevoel kunnen krijgen dat we van de mens weinig meer verstaan: en dat we wel geen onjuiste, maar wel ontoereikende gegevens verworven hebben. We zijn dan in een sfeer terecht gekomen, die verwant mag heten met de formele sociologie der oude Kölner school. Zijn pleidooi echter voor zakelijk gericht onderzoek en concrete beschouwing der werkelijkheid zal echter bij de meeste lezers alleen maar instemming kunnen wekken.

Terwijl Adorno door de emigratie een gecorrigeerd aansluiten bij het positieve verleden zoekt en König door de emigratie vooral een kritisch en distant standpunt heeft gewonnen dat zich elders oriënteert, knoopt Dahrendorf aan bij de eigen duitse ontwikkeling van na de oorlog: met name bij het meest opvallend verschijnsel daarin: de enorm gestegen industrialisatie, en de daarmee parallel lopende interesse der sociologen voor de industriële sociologie. Wat hierbij echter ontbreekt is een samenhangend geheel van begrippen en categorieën waarmee men de waargenomen feiten zo kan beschrijven dat ze voor de analyse open komen te liggen. Waren die er wel, dan zou het ook mogelijk zijn onderling tot meer kommunikatie tussen de onderzoekers te komen. Maar wat nog belangrijker is en waar nog meer naar gestreefd moet worden is het vinden van controleerbare modellen, waarmee men bepaalde probleemcomplexen kan verklaren. Vroeger had men in Duitsland zulke modellen in Weber's verbinding van religie en vroeg-kapitalisme, in Michel's ijzeren wet der oligarchie, in Mannheim's „totale Ideologie-Verdacht”. En zo heeft men thans in de angelsaksische wereld modellen i.v.m. de bureaucratie, de sociale stratificatie, de bedrijfsstructuur, de minderheidsgroepen, de kleine groepen etc. Maar beschrijving van afzonderlijke gevallen vormt nog geen wetenschap, ook niet de generalisering van een groot aantal gevallen of het opstellen van typologieën. Dat alles blijft te dicht in de buurt van fotografische opnamen der werkelijkheid en kan hoogstens een begin van onderzoek zijn. Haar opgave ligt in de verklaring en daarvoor zijn modellen absoluut noodzakelijk. En deze modellen ontbreken thans in Duitsland volledig. Een volgende stap in de theorievorming — na de categorieën en modellen — is het ontwikkelen van modellen ter verklaring van de totale maatschappij, iets waar Duitsland vroeger sterk in was, en wat men thans bijna alleen nog maar vindt in de structureel-funktionele theorie die in de U.S.A. ontwikkeld is, mede onder invloed der ethnologie. Duitsland zit in de moeilijke situatie dat de categorieën van Weber van twijfelachtige waarde zijn geworden, dat het model van Marx niet eens meer ter discussie staat en dat een structureel-funktionele analyse helemaal niet plaats vindt. De twee enige wegen die voor Duitsland thans openstaan zijn ofwel voort-

gaan op de weg van generaliserende beschrijving van afzonderlijke gevallen ofwel de angelsaksische theorie van het structureel-functionele model overnemen. Dat Dahrendorf aan het laatste de voorkeur geeft moge reeds duidelijk zijn; ook voor het gemis aan voldoende doordenken op de methode in de sociologie beveelt hij de receptie van de engels-amerikaanse wetenschaplogica aan. Immers in Duitsland is er nog wel degelijk discussie over de grondslagen der sociologie als wetenschap, met name is er ondergronds een voortdurende strijd in Duitsland tussen positivistische en geesteswetenschappelijke opvattingen van de sociologie, maar wat ontbreekt zijn de meer gedetailleerde beschouwingen er over. Met König stemt Dahrendorf overeen voorzover hij een ontvankelijkheid voor de angelsaksische sociologie en haar modellen nodig acht, anderzijds is er verschil, omdat zijn optimisme t.a.v. de angelsaksische methoden veel gematigder is en zijn aanbevelingen eerder de toon hebben van praktisch nu eenmaal gegeven mogelijkheden om de sociologie goed op gang te brengen.

Schelsky, die hier als vierde criticus naar voren wordt gehaald, vindt zonder meer, dat König en Dahrendorf teveel er op uit zijn om de duitse sociologie helemaal in te passen in de Amerikaanse sociologie, wat onjuist is, omdat er niet één wereldsociologie is, maar de wereld ook in dit opzicht verdeeld is in twee kampen, nl. een amerikaans en een russisch (!). De duitse sociologie moet geen instrument der amerikanisering worden; een overnemen van de structureel-funktionele theorie, die op de USA past, zou alleen een voortdurend achteraan lopen opleveren. De duitse sociologie moet ontwikkeld worden tot een niveau dat zij even vindingrijk is als de Amerikaanse. Hiervoor kan de duitse sociologie echter niet direct aanknopen bij de eigen traditie in de sociologie, omdat de feitelijke problematiek, die de grootmeesters der duitse sociologie inspireerde en dreef, er thans in deze vorm niet meer is. Welke richting moet het dan uit? Enerzijds geeft Schelsky Dahrendorf gelijk, dat modellen ontwikkeld moeten worden en dat men moet afstappen van die generaliserende beschrijving, die te dicht bij de primaire ervaring van het dagelijks leven ligt, anderzijds moet men iedere totale greep op de werkelijkheid vermijden, omdat die te dicht op het ideologische komt, iets wat thans alleen afkeer wekt en bovendien onjuist zou zijn, omdat de sociologie geen uitspraken te doen heeft over de laatste doeleinden van het menselijk handelen.

Maar hoe dan wel? Het sociaal-wetenschappelijke waarnemen is een waarnemen, dat losgemaakt is van de primaire ervaring van het dagelijks leven. Deze ervaring is immers ingeweven in een aantal impliciete beelden en voorstellingen, die op subjectieve keuzes of een feitelijke situatie-determinatie berusten. Die

eerste ervaring van het dagelijks leven is helemaal geen ervaring of waarneming van feiten. Als men verschillende mensen vraagt wat het „gezin” is, dan krijgt men evenveel varianten van die ideeënsluier als men personen ondervraagd heeft. Om er dus sociologisch relevante feiten van te maken, moet men deze „primaire waarnemingen” van de sluier ontdoen; dit gebeurt door een methodisch experimenteren met de primaire ervaring. Dit procedé van analyse en hergroeperen past bij de maatschappijgestalte waarin we leven: deze is immers organisatorisch-industrieel en daarin is men volslagen hulpeloos als men met de primaire ervaring klaar wil komen; daarin moet men immers wel werken met een van zijn subjectiviteit ontdane en geschematiseerde waarneming. Met de uitspraak van Adorno dat de ervaring van maatschappelijke feiten scherper en duidelijker wordt naar mate de subjectieve deelname van de waarnemer toeneemt, kan Schelsky het dan ook niet eens zijn; hij vindt dat deze uitspraak zelfs voor de historicus niet opgaat. Alle geestelijke uitingen van het menselijke moeten van het subjectieve ontdaan worden, zoals ook de psycho-analyse het subjectieve tot object maakt. Pas voorzover de geestelijke realiteit losgemaakt wordt van de subjectiviteit is er wetenschap, bijv. van de kunst, van de godsdienst etc.

Met deze formulering van Schelsky dreigt voor het tegenwoordige denken wel een onvruchtbare strijd te ontstaan in hoeverre het subjectieve en dat, wat middels het subjectieve ervaren wordt, „objectief” waarneembaar is. Het schijnt mij een vraag of de ontwikkeling van het denken niet tendeert in de richting van het zoeken naar methoden, die de dichotomie subjectief-objectief overstijgen. Alle wetenschappen, zegt Schelsky, nemen aan dat de aldus gedenatureerde primaire waarneming aan een werkelijkheid beantwoordt. Het ideaal van deze van de subjectiviteit losgemaakte waarneming is dan de reductie ervan op de kwantitatieve omschrijving. Maar ook dit is slechts een phase. Van het meetbare moet men overgaan op de analyse van relaties, structuren etc. en dit eist andere vormen van abstractie dan die van het getalsmatige abstraheren. Er heerst in sommige kringen een angst voor het getalsmatige, omdat men denkt dat alleen in de hogere graden van abstractie een werkelijk verstaan mogelijk is, terwijl het getal juist bijdraagt om een hogere exactheid te bereiken van de begrippen waar de analyse gebruik van wil maken. Maar omgekeerd bestaat er een vereenzelviging van het kwantitatieve gegeven met de zaak zelf, wat voor de sociale feiten nu juist niet opgaat. Dat wat in het sociale eigenlijk kenbaar is, is dat wat de kwantitatieve omschrijving teboven gaat. Het getal geeft in het sociale alleen een benadering aan, omdat de

waargenomen feiten reeds verschuiven met bv. een kleine verandering in de vraagstelling.

Voor Schelsky heeft de sociologie naast de hierboven genoemde vormen van een fenomenologische, een experimenteel-empirische en een systematisch-analytische taak, ook nog de eis tot een bezinning op de eigen grenzen en mogelijkheden, waarover later

VII. Het niveau der duitse sociologie in internationaal perspectief

Ook dit perspectief is weer een zelfreflectie van de duitse sociologie. Dat deze zelfreflectie zo pessimistisch uitvalt kan wijzen op een werkelijk pijnlijke situatie, maar zou ook kunnen wijzen op een overdreven verlangen naar zelfbeschuldiging; dit laatste verlangen zou dan, met welke factoren verder ook precies samenhangend een uiting van eigen onzekerheid en minderwaardigheidsgevoel kunnen betekenen.

Er heerst in Duitsland een soort stereotype dat alles amerikaans is, wat de sociologische klok in Duitsland slaat en dat alles wat thans gepresteerd wordt empirisch onderzoek zou zijn. Dit klopt echter niet, want de vaktijdschriften tonen een groot aantal anders gekleurde bijdragen, en zo amerikaans is het helemaal niet, want voorzover het dan empirisch onderzoek is, kan het nog niet tippen aan de Amerikaanse technische perfectie. Als er receptie geweest is van buitenlandse, met name van de angelsaksische verworvenheden der sociologie, dan is die blijven staan daar waar een receptie zinvol was geweest, nl. bij het kritisch verder doortrekken van bepaalde lijnen in de theorievorming of in de techniek der methoden. Dan zou men in Duitsland verder moeten werken aan een uitbouw van de factor-analyse, de scale-techniek, het opstellen van indices etc. Ook is er nergens in Duitsland een instituut dat systematisch aan de uitbouw der sociologische methoden werkt. Wat de duitse sociologen in de buitenlandse literatuur zoeken en er ook aan ontleen, zijn een aantal impulsen voor werk dat hen toevallig bevalt, maar niet een toegangsweg om aan het internationale gesprek te gaan deelnemen. Er is dan ook geen doorlopend contact met het buitenland: buitenlandse publikaties worden pas maanden, soms jaren later bekend. Buitenlandse begrippen en categorieën gelden nog als min of meer bedenkelijk. Het is dus werkelijk niet zo, dat de jonge generatie zich helemaal op de Amerikaanse sociologie geworpen zou hebben, of zelfs maar op het empirische onderzoek, evenmin trouwens als de oudere „generaties”. In alle leeftijdsgroepen in Duitsland vindt men nog steeds vertegenwoordigers zowel van het wijsgerig als van het empirisch gerichte denken. De duitse sociologie wordt eerder gekenmerkt door een ontbreken van alle vaste uitgangspunten voor haar werk en zoekt nog ec-

lectisch een weg tussen de grote voorbeelden uit het eigen verleden en de impulsen vanuit het buitenland. Het gevolg is dat ze ook nog niets gepresteerd heeft van een dusdanig niveau dat het de internationale discussie op een of ander punt gestimuleerd heeft. Bovendien heeft de duitse sociologie daardoor geen eigen gezicht. Als een buitenlander nog eens duitse literatuur opslaat dan klapt hij met een gevoel van teleurstelling het boek of tijdschrift weer tamelijk vlug dicht. Hij verwacht er iets te vinden van de kwaliteit der grootmeesters der duitse sociologie en een voortzetting van hun stijl en onderzoek. Maar die stijl van onderzoek wordt voor een deel door de huidige duitse sociologen met opzet niet meer opgenomen, en wat die kwaliteit betreft, schijnt de nauwkeurigheid van werken, het historiserend vermogen en de durf tot het ontwerpen van visies thans meer in het buitenland aanwezig dan in het land van herkomst. Een eenheid in opvatting over betekenis en mogelijkheden der eigen wetenschap is er wel in de angelsaksische landen, maar niet in Duitsland. Iedereen werkt voor zichzelf. Er heerst een wirwar van opvattingen over wat sociologie is en wat zij kan doen. Dahrendorf geeft achter elkaar zes uiteenlopende omschrijvingen van wat sociologie is, ontleend aan zes „inleidingen in de sociologie” die de aankomende student in de bibliotheek aantreft, waarbij de overige nog beschikbare inleidingen geen minder bontgekleurd beeld geven. Wat er gepresteerd is op het gebied der theorievorming aan positieve bijdragen omvat enkele kritische beschouwingen over het begrip klasse, en over de begrippen „Gemeinschaft” en „Gesellschaft” die dan nog alleen een voortzetting van het oude denken zijn. Het systematisch onderzoek van categorieën en begrippen ontbreekt verder. Terwijl van een ontwikkelen van modellen, die kunnen dienen voor analyse en verklaring, niet gesproken kan worden, terwijl dit in de angelsaksische landen, en voor een deel in Frankrijk wel gebeurt. Zeker, nog steeds gaat in Duitsland de formulering van hypothesen vooraf aan het onderzoek, maar gedetailleerde discussies over de methodische strijdpunten tussen het positivistische of geesteswetenschappelijke standpunt ontbreken.

VII. De duitse sociologie in relatie tot de duitse werkelijkheid

Het punt waarin de duitse sociologen elkaar ontmoeten en dat het meest als thema voor onderzoek gekozen wordt is de industriële sociologie. Dit is te begrijpen uit het feit, dat ook de sociologie zich na de oorlog genoopt zag bij te dragen aan het ontwikkelen van betrouwbare en bruikbare gegevens. Bovendien vond er in het duitse „Wirtschaftswunder” een soort industriële revolutie plaats die aller aandacht tot zich trok. Iets wat nu

dan ook al weer aan het verminderen is. Thans komen de thema's van sociale stratificatie en politieke sociologie weer meer in de aandacht te staan. De gehele ontwikkeling in de richting van het empirisme paste verder ook wonderwel bij een toenemende industrialisering van de maatschappij. Het was ook opgenomen in de gehele ontwikkeling van het na-oorlogse Duitsland, waar, naast het ontstaan van een autonome manager-bovenlaag van kapitalisten, de ontplooiing van een liberale staathuishoudkunde en economische politiek en de institutionalisering van nieuwe waarden als „levensstandaard”, „persoonlijk geluk” etc., ook de groot-scheepse ontwikkeling der industrie-sociologie een symptoom was van de verandering van structuur der west-duitse samenleving. Deze oriënteerde zich sterk op oudere kapitalistische voorbeelden. Maar deze ontwikkeling der industriële sociologie verhinderde niet, dat de problemen der duitse sociologie in het algemeen niet de problemen zijn van de sociale praktijk, en dat de sociologie eenvoudig niet de werkelijke problemen aangevat heeft. Dit heeft zijn oorzaak ten dele in het ontbreken van een sociologisch publiek dat de gedane onderzoeken voldoende critiseert. Hierover later. Het wordt vermoedelijk nog meer veroorzaakt door de structuur der duitse maatschappij van na de oorlog, waar de sociologie eenvoudig niet de kans krijgt tot het onderzoeken van de werkelijke problemen. En ten derde ligt een oorzaak in de innerlijke ontwikkeling der duitse sociologie, die een grote mate van vrij-zijn van waarden nastreefde en belandde in een hoge mate van vrij-zijn van werkelijkheidsgehalte.

Over deze laatste twee oorzaken het volgende: Men neemt in Duitsland de sociologie eigenlijk niet au sérieux en geeft haar geen kans om haar werk uit te oefenen. Wel heeft de sociologie in brede kringen een goed aanzien, zo zeer zelfs dat men eisen stelt en verwachtingen heeft t.o.v. de sociologen die zij niet kan vervullen, maar de groepen die een bepaalde conclusie van bepaalde onderzoeken zouden moeten uitvoeren, uiten alleen hun kritiek en laten de zaak verder voor wat ze is. Dat een conclusie van een onderzoek ook wordt uitgevoerd gebeurt bijna niet. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te wijzen: enerzijds verwachtte men vermoedelijk een „recept” en geen sociologische analyse van een situatie, anderzijds echter blijkt veel van de kritiek afkomstig van „funktionarissen”, en voor hen is het van belang, dat hun schematische orde niet wordt verstoord. Het is wel interessant dat het onderzoek over de verdeling der maatschappij in klassen wel opmerkzaamheid kreeg, met name op bijzondere wijze van politieke partijen, maar dat het onderzoek over de veranderingen in de situaties der klassen bijna onopgemerkt bleef. De studies over het gezin worden alleen aangehaald voorzover zij iets zeggen over de stabiliteit van het gezin,

en niet voorzover iets zou kunnen blijken van een verlies aan innerlijke opvoedende kracht aan het gezin. Hele stukken van de werkelijkheid blijven voorts ook on-onderzocht: er is een goede studie over de duitse politieke partijen uit 1953, maar deze beperkt zich geheel en al tot officiële bekende structuren en programma's en legt niets bloot van de interne verhoudingen in leiderschap e.d. in de partijen of van de financiële krachten, die achter de partijen staan etc. Zodoende weten we nog niets over de werkelijke functie van de partijen in een democratisch bestel. Er zijn heel wat studies over de factoren, die de prestaties in het bedrijf doen toenemen, maar geen over de feitelijke verhouding van rentabiliteit en loonsysteem. De vraag voor wie is een bepaald onderzoek van nut, blijkt zeer sterk mee te spelen, en brengt zowel het autoritaire karakter van bepaalde maatschappelijke verhoudingen als ook de objectiviteit en waardevrijheid van de onderzoeker in het geding. Dat de huidige duitse sociale orde bepaalde onderzoekingen eenvoudig nog niet verdraagt is duidelijk; althans bepaalde groepen wensen zulke onderzoekingen niet, terwijl andere groepen hiertegenover ze wel zouden wensen, tenminste zolang zij zelf nog niet een leidende rol spelen! De vraag van de waardevrijheid van de onderzoeker is minder gemakkelijk op te lossen en hierover is er nog steeds discussie gaande, een discussie die de duitse worsteling kenmerkt om in de nabijheid der concrete werkelijkheid te komen: Auteurs als Adorno en Von Ferber verlangen een zich rekenschap geven door de onderzoeker van het feit of hij meewerkt aan een bepaalde orde van zaken. Hij werkt als onderzoeker immers altijd mee aan een te realiseren doel, al is het alleen maar om „storende" factoren uit een bedrijf te elimineren, en hij dient te weten of hij deze of gene verantwoording kan dragen. Een beroep op zijn waardevrij wetenschappelijk werk ontslaat hem niet van de verantwoording voor het feit, dat hij de maatschappij van bepaalde structuren bewust maakt, die daardoor binnen de sfeer van de hanteerbaarheid komen. Schelsky echter meent, dat de wetenschap geen schuld heeft voor de uitwerking van de kennis, want de toepassing van kennis is iets wat in onze huidige maatschappij, die op coöperatie gericht is, toekomt aan de maatschappij als geheel en met name aan degenen die tot leidinggeven in de besluitvorming geroepen zijn. En Schelsky motiveert dit verder nog met de opmerking, dat het aan de onderzoeker niet mogelijk is zijn onderzoeksethos over te dragen op de handelenden, wat overigens een zwak argument is omdat het om dit ethos niet gaat, echter wel om het breder ethos van de handelende, waarin de onderzoeker deelt.

In ieder geval wordt van verschillende zijden bevestigd, dat er een sterk afnemende interesse is voor een alomvattend beeld

van de eigen maatschappij en een waardering daarvan. Dit kan samenhangen met de skepsis tegenover alle ideologieën, die na de oorlog heerste. Schelsky herleidt het zelfs tot het karakter der industriële maatschappij als zodanig. De beslissende, zich thans stabiliserende structuren van de industriële maatschappij en van de daarmee verbonden concrete sociale problemen worden tenslotte „gesinnungs- und ideologie-neutral”. Hij vindt hiervoor een bevestiging in de toenemende interesse voor empirisch gerichte, zakelijke verantwoording in de kring der communistische sociologie. Een andere bevestiging zou gevonden kunnen worden in het feit, dat juist de jongste generatie der duitse adolescenten geen interesse meer heeft in „problemen”. Anderzijds blijft het dan nog de vraag of dit elders ook zo is, met name is het nog onduidelijk welke rol de nog steeds autoritaire krachten in de micro-sociologische sferen in Duitsland vervullen. Dat ze aanwezig zijn in vele gezinnen bijvoorbeeld kan men constateren als men enige tijd in Duitsland verblijft. Een bespreking echter van de concrete autoritaire structuren, die het gehele duitse leven nog doordeseemen, wordt in de kritische zelfreflecties der gebruikte schrijvers voortdurend gemist. Een zeer betekenisvolle lacune!? Deze terugtocht voor een beeldvorming over de eigen maatschappij kan tenslotte nog samenhangen met het feit, dat de socioloog als burger geen samenhangend beeld heeft van de maatschappij, waarin hij leeft. In dat geval wordt het teruggeleid op het pragmatisch en verbrokkeld karakter van de huidige maatschappij. In dit verband zou een langzaam overnemen van het Amerikaanse model der structureel-funktionele analyse heel goed passen, evenals het streven naar theoretische, „unverbindlichen” en waarde-vrije analyses. Maar dan moet men zich ook niet verbazen dat de sociologie een vrij spanningsloos geheel wordt.

IX. De sociologische auteur en zijn publiek

Zoals er in Duitsland een sociologisch publiek ontbreekt, dat de gedane onderzoekingen voldoende kritiseert, zo ontbreekt er evenzeer een onderlinge discussie der sociologen zelf. Schelsky en Dahrendorf zijn het er roerend over eens, dat er een stilte als van het graf hangt rond de sociologische publikaties. In de plaats daarvan is het onderlinge gefluister over de persoon van de auteur gekomen. Wanneer men de recensies uit de vaktijdschriften leest, dan omvatten deze alleen een uitvoerige referentie der inhoud, gepaard aan enkele onbenullige opmerkingen hoe de recensent zelf het boek geschreven zou hebben. De oorzaak van het hele procedé moet wel liggen in het feit, dat de groep sociologen zo'n klein kringetje omvat: Ten eerste moet men zijn ei-

gen toekomst niet in gevaar brengen door kritiek op oudere collega's. Een motief, dat niet méér eerbaar wordt door het feit, dat het soms reëel is. Dat er een slaafse angst heerst t.o.v. de hoogleraar heeft schrijver dezes zelf kunnen vaststellen. De „authoritarian personality” drukt nog op verschillende gebieden. Ten tweede is er een soort afspraak binnen deze kleine kring: „als jij mijn boek vriendelijk bespreekt, zal ik dat van jou ook zo bespreken”. Verder speelt de natuurwetenschappelijke erfenis nog mee, waardoor hij zich bij voorkeur slechts met één gebied bezig houdt, i.t.t. de natuurwetenschappen, waar elk onderwerp door anderen opnieuw bekeken wordt. Dit ontbreken van een kritisch publiek is ook aan de orde voorzover het er in Duitsland om gaat een kritische publieke mening te vinden, die het werk der sociologen zou kunnen kritiseren en controleren. Thans is alles toegestaan, omdat het allen onverschillig laat. Dit is een gevolg van het ontbreken van een intellectuele publieke opinie in het na-oorlogse Duitsland. Er zijn geen grote thema's ter discussie, omdat er niet, aldus Dahrendorf, een centrum is waar dit van zou kunnen uitgaan, of waar men elkaar zou ontmoeten: er is geen hoofdstad en er zijn geen media, en tenslotte is er geen intelligentsia meer met eigen normen en een zekere distantie tot de maatschappij.

Reeds enkele malen bleek, dat Schelsky een afwijkend standpunt innam van de andere auteurs, met name wat betreft de waardevrijheid. De vraag rijst in hoeverre een zakelijke tegenstelling er toe leidde dat het aangezochte referaat van Schelsky op de jaarvergadering der duitse sociologenvereniging niet gehouden werd. Denkbaar is echter ook een minder zakelijke tegenstelling, en dan zou hier een bevestiging liggen van Dahrendorfs opmerkingen over de relaties der duitse sociologen. In ieder geval is ook schrijver dezes gebleken van zulke persoonlijke kritiek op Schelsky, die meent de waarde van zijn werk te kunnen taxeren na diens doopceel te hebben gelicht.

Samenvatting: Op weg naar een nieuwe theorie

Wanneer we het gehele tableau proberen te overzien, blijkt er een duidelijk ontbreken van modellen, die de maatschappij als geheel pogen te begrijpen, met een zelfs afnemende interesse om in deze richting te denken. Daar staat tegenover dat van alle kanten de eis gesteld wordt de strikte waarde-vrijheid te laten vallen. Op welke wijze het waarderende dan in de sociologie besloten ligt, wordt door de verschillende auteurs verschillend beantwoord, maar klinkt overal door, of we nu Adorno's visie van de oriëntering der sociologie op economische en ander reële structuren nemen, dan wel von Ferber's visie op Max Weber, of ook

König's verlangen naar een alltags-moraal, dan wel Dahrendorf's visie dat het empirische standpunt al een conservatieve tendens heeft, welke waarde-implicatie we dan maar op ons moeten nemen. Alleen Schelsky wil de verantwoording zien als iets wat gedragen wordt in de gezamenlijke verantwoording der burgers in hun team-verband.

Echter ook in Schelsky's visie blijkt duidelijk het verlangen de werkelijkheid meer nabij te komen dan in het Duitse verleden gebeurde, en zich als socioloog bezig te houden met de werkelijke sociale problemen, die in de maatschappij bestaan.

Een tweede hoofdpunt betreft de algemene kritiek op het wetenschappelijk niveau der sociologie in Duitsland. Er is algemene ontevredenheid over het gebrek aan eenheid van methode, waarbij de vraag: in hoeverre de Duitse sociologie zich op Amerika moet richten, voortdurend op de achtergrond speelt, en duidelijk gesteld wordt in het verband van de ontwikkeling van Duitsland binnen de communicatie met de westerse wereld. Concrete wegen om modellen van verklaring te vinden worden door allen aanbevolen: Adorno meent deze te kunnen vinden in een vorm van beschrijven die bij de economische en psychologische ervaringsfeiten aansluit, Dahrendorf in een overnemen van het Amerikaanse model der structureel-funktionele theorie, terwijl Schelsky poogt deze in zijn uiteenzetting over een „Kritik der Soziologie” te geven. Schelsky zoekt naar een „Kritik” van de sociologie in de zin van Kant's kritieken: een aanwijzen van de mogelijkheden tot het sociologisch denken überhaupt, waarmee men tegelijk het inhoudelijke van het sociologisch denken omlijnt. Onder meer voortbouwend op gedachten van Plessner en Gehlen over het menselijk handelen, komt Schelsky dan tot de volgende formuleringen: Wanneer men poogt het punt van uitgang te bepalen voor wat onder het sociologische begrepen wordt, stoot men op de vraag naar de mate, waarin de mensen aan bepaalde maatschappelijke structuren en sociale invloeden onderworpen zijn en dus ook in hoeverre zij dat niet zijn. Dat de mens helemaal door die invloeden bepaald zou zijn, zou zonder meer sociologisme zijn. De nadere formulering nu van de mate waarin de mens vrij is van het sociale, moet hier tevens de grenslijn aangeven. Hier ligt een stuk wijsgerig denken dat helemaal in de sociologie zelf ligt: de sociologie zelf dient haar grenzen duidelijk te maken, en hier ligt het moment waar de wijsgerige anthropologie tot sociologie wordt, omdat zij niet meer reflecteert op gegevens van buiten de sociologie, maar op sociologische gegevens in een uiterste zelf-reflectie. In deze omschrijving van het sociologische als de bepaling van vrijheid-inperkings van de mens ligt een uitgangspunt, waarin men op vruchtbare wijze zowel psychologische als bv. de economische le-

venssferen kan integreren. Deze beschouwing rond de grenzen van het sociologische ligt dan nog een stap verder terug, vergeleken bij de pogingen van Dahrendorf om de verschillende aspecten van de mens bijeen te brengen tot men de mens van de dagelijkse ervaring weer terugkrijgt; een alleen maar samenvoegen van die aspecten, homo sociologicus, homo-economicus etc., brengt echter niet méér dan alleen een schematische en vage mensengestalte. In hoeverre overigens deze theoretische aanzet die geheel in de lijn van de duitse geesteswetenschappelijke traditie ligt, ook inhoudelijk vruchtbaar is, zou moeten blijken door meer concrete gedachten. Hier echter blijven de beschouwingen steken: het concrete blijkt ook thans nog — na de uitweidingen over de nieuwe zakelijke instelling en ondanks de zelfkritiek — bij verschillende auteurs niet het terrein, waar men zich het meeste thuisvoelt. Om zich concreet te kunnen uitdrukken, zonder gevaar van grof te worden en tegelijk algemene lijnen te kunnen trekken, zonder buiten de werkelijkheid te treden, is m.i. een subtielere denkvorm nodig, die wellicht daar kan optreden waar de maatschappelijke groepen, die de intellectuelen opleveren, zich in een langdurig proces geschoold hebben tot deze stijl. Hiertoe behoren dan vooral dat het actief deelnemen aan de meer verfijnde gebieden des levens niet werd afgesloten voor deze burgerij en vervolgens dat een kritische distantie tot deze levensvormen algemeen werd gewaardeerd i.p.v. gewantrouwd. Deze beide voorwaarden schijnen m.i. in Frankrijk en de Nederlanden meer hun kans gekregen te hebben dan in de semi-feodale duitse samenleving.

A COMPARISON - DUTCH AND AMERICAN EXPECTATIONS REGARDING BEHAVIOR OF THE CASEWORKER

by **ALFRED KADUSHIN** and **C. F. WIERINGA**

Summary

The question was raised regarding the applicability of American social work concepts abroad. A study eliciting the American conception of the behavior of the counselor highly motivated to help was replicated in Holland. The Dutch conception of such a person proved to be very similar to that of the American conception. It was noted that both groups studied were University students of middle class background. Using the same instrument with a group of Dutch girls working in a clothing factory indicated that their expectations regarding counselor behavior were different from that of the Dutch middle class student and, consequently, different from that of the American middle class student.

Since World War II American Social Work has been playing host to social workers of the world. American schools of social